

ПОЛІСИСТЕМНІСТЬ ЛІТЕРНИХ ГРАФІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ СТАРОФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена вивченню фонографічних особливостей старофранцузької мови, встановленню основних графічних літерних засобів для передачі голосних та приголосних фонем, аналізу функціонального навантаження різних типів графем старофранцузької графіки. У статті вперше було досліджено фонографічний інвентар французької мови IX-XIII ст., спираючись на апробовану систему класифікації графем (від однолітерних до багатолітерних графічних комплексів).

Постановка проблеми. Графічна традиція французької мови для найефективнішої та чіткої передачі своїх писемних повідомлень базується на трьох основних системах письма: фонограмічній (phonogrammique), у якій певні графічні елементи фіксують усне мовлення; морфограмічній (morphogrammique), у якій графічні одиниці відображають граматичне та лексичне навантаження та логограмічній (logogrammique), у якій графічні одиниці розрізняють омофони. Кожній з представлених систем належить власний графічний інвентар – графеми, які, відповідно, можуть бути фонограмами, морфограмами та логограмами. Проблемам розвитку вищезазначених систем письма французької мови було присвячено чимало наукових робіт. Серед них ми б хотіли відзначити праці таких французьких учених як В. Г. Гака [1], Н. Каташ [2], А. Доза [3], Ж. Пікош і К. Маркелло-Ніз [4], а також сучасних українських учених Г. Г. Крючкова [5], І. В. Ситдикової [6], Л. Ю. Єрмоленко [7]. Проте, у науковій літературі не існує спеціального дослідження, яке б було присвячено аналізу полісистемності графічних одиниць старофранцузької мови, без якого неможливо встановити загальні тенденції розвитку таких сучасних французьких графічних засобів, як фонограми, морфограми та логограми. Саме тому **актуальність** теми представленої статті зумовлена відсутністю цілісного та ґрунтовного вивчення шляхів становлення базових принципів письма, шляхом дослідження особливостей розвитку та функціонування літерних графічних знаків у старофранцузькій мові.

Об'єктом дослідження є графічна система французької мови IX-XIII століть, а **предметом** – фонетико-графічні особливості та фонографічний інвентар старофранцузької мови.

Мета статті полягає в аналізі фонографічної системи французької мови IX-XIII ст., у встановленні фонографічного інвентаря для передачі на письмі голосних та приголосних фонем старофранцузької мови, у визначенні основних функцій старофранцузьких графем, у виявленні ступеня співвідношення між звуками та літерами, у нашому випадку графемами.

Матеріалом дослідження слугували такі тексти як "Serments de Strasbourg" (842), "Cantilène de Sainte Eulalie" (881), "Vie de Saint Léger" (980), "Chanson de Roland" (1090), твори французького середньовічного епосу, зокрема, "Berte as grand piès", "Chanson d'Aliscans", "Roman d'Alexandre", поетичний текста відомих поетів різних літературних течій: Jauffré Rudel (1100-1150), Marie de France (1140-1195), Chretien de Troyes (1140-1190), Gare Brule (1165-1212), Blondel de Nesle (1175-1210), Conon de Bethune (1150-1219), Jean Bodel (1165-1209/10), Guillaume de Lorris "Roman de la Rose", а також твори невідомих авторів "Roman de Renart", "Tristan et Yseut".

Як відомо, для передачі своїх фонем старофранцузька мова за традицією використовувала латинський алфавіт та наслідувала фонетичний принцип правопису. Проте, стрімкий розвиток фонетичної системи мови, який спричинив появу великої кількості нових фонем, зокрема, виникнення нових монофтонгів, великої кількості дифтонгів, трифтонгів, а також назалізованих звуків і, відповідно, й назалізованих дифтонгів. У наступній частині роботи ми маємо на меті встановити фонографічний інвентар, який використовувала старофранцузька мова для передачі на письмі голосних та приголосних фонем шляхом аналізу писемних літературних пам'яток та текстів поезії, спираючись на апробовану систему класифікацій графем (від однолітерних – монографи, до багатолітерних комплексів – диграфи, триграфи, тетраграфи тощо).

Проведений аналіз графіки середньовічних текстів встановив, що для передачі на письмі 25 голосних фонем французька мова IX-XIII ст. використовувала 13 (26%) однолітерних, 23 (46%) дволітерних, 11 (22%) трилітерних та 3 (6%) чотирьохлітерні графеми (загалом 50 графем).

Фонографічний інвентар для передачі приголосних фонем старофранцузької мови складався з 20 (51%) однолітерних, 15 (38%) дволітерних, 3 (8%) трилітерних та 1 (3%) чотирьохлітерної графем (загалом 39 графем).

Однолітерні графічні комплекси старофранцузької мови, що передавали голосні повністю не відповідали основному правилу графіки (один звук – одна літера), оскільки кожна фонема, що відображала голосний звук мала декілька графічних відповідників (від 2 до 6). Водночас, певна кількість назалізованих фонем [ī], [ũ], [eĩ], [uē] та [iũ], а також дифтонги [au], [ie] і [iui] мали по

одному єдиному графічному варіанту, який збігався у відповідній графіці, а отже, ці графеми виконували основну вимогу фонетичного принципу правопису – чітка передача звуків усного мовлення. Однолітерні графічні комплекси – монографи, що передавали на письмі приголосні звуки, на відміну від голосних практично відповідали основному правилу графіки, оскільки кожна фонема, що відображала приголосний мала у своєму інвентарю відповідний графічний знак.

Деякі фонери старофранцузької мови були поліграфами, тобто фіксувалися рівноцінними графемами. Найчисельнішими на графеми виявився звук [ö], який мав 6 графічних аналогів: літеру ö, дволітерні **eu**, **ue**, трилітерні **eue**, **ieu** та **ueu** графічні комплекси, наприклад:

Li apostolie e li empereör [8: 307]; *Dieus! tant avom este preu par huiseuse!* [9: 41]; *Que li suens cuer m'ad bien tenu* [10: 98]; *Si me laciez bien a la queue!* [11: 21]; *Fos pels sieus belhs huelhs remiratz* [12: 14]; *De plus crueuse beste ne fu parole oye* [13: 61].

А також фонема [ɛ], що передавалася за допомогою 5 графем: літерами **e**, **é**, **è** та сполученнями літер **ai**, **ee**, наприклад:

A seint Michel tendrat mult halte feste [14: 53]; *Vint une voiz tres feiz en la citét* [15: 293]; *Car tu es trop près mi parenz* [16: 326]; *Li empereres out sa raisun fenie* [14: 189]; *Car faus e tricheur devindent* [17: 9591].

Поява такої кількості графічних комплексів для передачі однієї фонери пов'язана у цих двох випадках, насамперед, із певними фонологічними змінами, які відбулися у французькій мові IX-XIII ст. По-перше, це народження нової фонери [ö], графічні засоби для відтворення якої ще не були відомі старофранцузькій мові, тому для передачі фонери [ö] поети застосовували різні графічні засоби. По-друге, це стягнення певної кількості ранні старофранцузьких дифтонгів та трифтонгів, зокрема [ai] у [ɛ] і [eue], [ieu] [ueu] у [ö]. До цих змін варто також додати появу фонери [ü], яка є результатом скорочення дифтонгу [ou].

Значна кількість приголосних фонем старофранцузької мови також були поліграфами, тобто фіксувалися синонімічними графемами. Такими виявилися звуки [n'], [l'], [tʃ], [dʒ], [k] та [f]. Наприклад, м'який [n'] мав чотири графічних аналогів: диграф **gn**, триграфи **ign**, **ngn** та тетраграф **ingn**, наприклад:

Pres est de Deu e des regnes del ciel [15: 179]; *Ensemble' ot Deu e la compaignie as angels* [15: 868]; *E de la verur esluingné* [17: 884]; *Pur vus ai de mun seingnur guerre* [17: 89].

Старофранцузька африката [tʃ] передавалася за допомогою чотирьох графем: літерами **c**, **ç**, **k** та **z**, наприклад:

Qu(')elle d(e)o raneiet chi maent sus en ciel [18: 6]; *Si grant joie, si grant dulçur* [17: 150]; *La domnizelle celle kose n(on) contredist: Uolt lo seule si ruouet krist* [18: 23-24]; *in o quid il mi altres fazet* [19].

Проте, не зважаючи на той факт, що нові фонери мали б відображатися новими графічними знаками, старофранцузька мова навпаки зберігала старі написання, таким чином, віддзеркалювала давню вимову слів. Отже, починаючи з XIII ст. старофранцузька графіка характеризувалася існуванням традиційних або історичних написань. На нашу думку, це пов'язано з обмеженими графічними можливостями латинського алфавіту. У зв'язку з появою нових звуків для відображення яких вже не було нових знаків у алфавіті, старофранцузька графіка вирішує цю проблему різними шляхами. По-перше, вона зберігає історичні написання. По-друге, впроваджує у писемність нові діакритичні знаки. Найпоширенішим діакритичним знаком у старофранцузький період розвитку мови став супраграфемний знак *трема*, про що свідчить певна кількість графем, наприклад, літери **ä**, **ï**, **ë** та **ü**. Здійснений нами аналіз також зафіксував існування таких діакритичних знаків, як гравіс (монограф **è**) та акут (монограф **é**). По-третє, старофранцузька мова починає подвоювати майже всі літери, які позначали голосні фонери, у нашому випадку йдеться про графеми **aa**, **ee**, **ii**, **oo**. Два останніх графічних засоби переслідували єдину мету – точне підкреслення правильної вимови, чітку передачу звуків французького мовлення. Таким чином, автори середньовічних поетичних текстів намагалися найточніше передати звучання слів, які повинні були римуватися.

Серед основних графічних засобів для передачі приголосних фонем у старофранцузькій мові варто також відзначити широке застосування подвоєних літер, а саме диграфів **ff**, **gg**, **ll**, **mm**, **nn**, **pp**, **rr**, **ss** та **tt**. Аналіз написань із зазначеними дволітерними графічними комплексами дозволив нам стверджувати про поширення етимологічного принципу правопису. Переважна кількість таких написань зберігають "гемінати" слів-етимонів. Проте, так би мовити помилкове (у розрізі етимології) написання подвоєних літер надають словам особливого графічного образу, а отже виступали ідеограмами. Наведемо декілька прикладів:

Qui bien se puet deffendre des autres est garis [20: 49]; від лат. *defendere* > *deffendre* > *défendre*

Dieu doint qu'elle soit agréable [16: 43]; від лат. *gratum* > *aggréable* > *agréable*

Je reviendrey a ma parolle Des nobles gens de la carolle [16: 485-486];

від нар. лат. *paraula* > *parolle* > *parole*; від лат. *chorus* > *carolle* > *carole*

Починаючи із старофранцузького періоду графіка французької мови характеризується позиційним характером. Так старофранцузька графема **s** прочитувалася по-різному, залежно від позиції у слові: на

початку слів або складу вона фіксувала щільний зубний звук [s], тоді як між голосними відображала зубний щільний [z].

З пізнього старофранцузького періоду певні літери виконують функції діакритичних знаків, тобто перестають мати самостійне фонетичне значення, а набувають ідеографічні функції. Наприклад, літера **h** поступово почала втрачати якості фонограми: *sont par tel gent deceu et trahi* [21: 34]; *Quant vit le roi, ne fu mie esbahiz* [21: 309].

Останні приклади доводять, що монограф **h** виконував функцію суто графічного знаку, наочно демонстрував, що певні голосні знаходилися у зяянні.

У старофранцузькій графемі **dh** літера **h** також не мала самостійного фонетичного значення, наприклад: ... *et in aiudha et in cadhuna cosa* [19].

Зауважимо, що представлений диграф фіксував фонему [ð], яка виникла внаслідок трансформації міжвокальних [d] та [t].

Монограф **s** у середині слів випав з вимови та лише фіксує етимологію слова.

Et por aler an la forest [22: 71]; від нар. лат. *forestis* > *forest* > *forêt*

Mainte ronce i trouvaï et mainte espine ague [13: 14]; від лат. *spina* > *espine* > *épine*.

Таким чином й розвиваються диграфи **gu** та **qu**. Якщо у ранній старофранцузькій мові літера **u** в представлених вище графемах передавала певне фонетичне навантаження (**gu** фіксувало [gw], а **qu** відповідно – [kw]), то к кінцю XIII ст. вона виконує функцію суто графічного знаку.

Відмітимо, що ідеографічну функцію виконують й інші літерні комплекси. Наприклад, у деяких випадках графема **ç** мала експресивне навантаження – відображення зменшувальної форми іменників, наприклад:

L'egua li getent, si moilent sun liçon [8: 267]; від лат. *lectum* > *liçon* > *petit lit*.

Pleine sa hanste l'abat mort des arçuns [14: 225]; від лат. *arcionem* > *arçun* > *arçon*.

Літера **x** певною мірою слугувала лігатурою.

CieX Diex ki a par tout sa poeste [23: 43];

Ha, Dex car mi fetes morir [24: 10]; від лат. *deus* > *Diex*, *Dex* > *Dieu*.

На нашу думку, такий графічний засіб, що виник у результаті скорочення буквосполучення **us**, мав ідеографічний характер, а сама графема виступала як графічний знак. Зауважимо, що замість групи приголосних **us**, яка часто зустрічалася у латинських текстах писарі або переписувачі для скорисного письма застосовували спеціальну лігатуру, тільки схожу на літеру **x**. Так, наприклад, замість *chevaus* почали писати *chevax*. У XIV ст. було втрачено значення знаку **x**, оскільки його часто плутали з літерою **x** та перед ним стали писати **u**, яку вважали випущеною. Саме тому у сучасній орфографії ми маємо такі написання як *cheveux*, *choux*, *beaux*, *chevaux* тощо.

З огляду на вищезазначені явища можна стверджувати, що старофранцузька графіка з одного боку була фонографічною, а з другого – традиційною, оскільки зберігала давні історичні написання. Ці феномени також доводять той факт, що у старофранцузькій мові була відсутня орфографічна норма написань.

Значна кількість старофранцузьких графем була поліфонами, тобто одна графема могла фіксувати декілька звуків. До старофранцузьких графем-поліфонів належали: літера **e**, яка фіксувала 2 звуки [e] та [ɛ]; літера **i** – графічний відповідник 2 звуків: [i] та [ɛ]; літера **o**, що передавала 2 фонemi [o] та [ɔ]; літера **u** – графічний еквівалент звуку [ü] та приголосного [v], літера **c** – графічний еквівалент двох звуків [k] та [tʃ], літера **d** – [d] та [ð], літера **g** – [dʒ] та [g], літера **k** – [k] та [tʃ], літера **s** – [s] та [z]. Водночас, усі диграфи та триграфи, що передавали приголосні звуки відображали по одній фонемі, отже були монографами.

Старофранцузькі графеми характеризувалися поліфункціональністю, яка полягала у тому, що вони ставали фонограмами, морфограмами та ідеограмами залежно від функцій, які вони виконували у слові. Усі зазначені у роботі графеми були фонограмами, оскільки передавали звуки мовлення. Водночас, декілька графічних комплексів були морфограмами, функція яких полягала у точному графічному відтворенні певних граматичних форм. Наприклад, літера **ë** наочно передавала фонетичні особливості відмінювання дієслів:

Les chevaliers ki la menoënt e ki ensemble od li erroënt [25: 83-84];

літера **é** – дієприкметників минулого часу: *Il los absols et perdonét* [8: 222];

сполучення **ee** – відтворення жіночої особи однини: *Se s'amors ne m'est donnee* [24: 15];

трилітерні графеми **eau** та **iau** – множину певних частин мови:

Tous ceaus qui i alerent ne vous vueil deviser [13: 52] *Les anguiles et les barbiaux* [11: 17];

літера **ç** фіксувала відмінювання дієслів у третій особі множини минулого часу дійсного способу: *Que la pie ne s'aperçut. Baraz, qui son frere deçut* [26: 63-64];

літери **s**, **x** та **z** виступали показниками множини різних частин мови:

Asez est mielz, qu'il i perdent les testes. Ne nus aiuns les mals ne les suffraites [14: 55, 57].

Li ciex fu clers et estelez [11: 379] *de sa moillier out deus enfanz* [25: 34];

графема **et** відображала графічну форму третьої особи однини дієслів минулого часу:

Mais nepurhuec mun pedre me desirret, Si fait ma medra plus que femme qui vivet [8: 206-207].

Певні графеми виконували й ідеографічну функцію, яка виражалася у демонстрації, що деякі фонемі знаходилися у з'яванні. Застосування такого графічного засобу надавало слову особливого експресивного образу та підкреслювало авторський стиль письма. Цю функцію виконували літери **ä, i, ü, y**, а також сполучення, у складі яких знаходились подвоєні літери: **aa, ee, ii, oo** та графема **oe**, яка пізніше злилася у єдиний графічний знак **œ**. Наприклад:

Prist puis que je cäenz entray [22: 59]. *Et a diable-s comandat* [8: 126]. *C'est la celée plus seüre. Souz la plus umble vesteüre* [16: 11013-11014]. *Od voz caables avez fruiset ses murs* [14: 233] ... *fors de cinglant ou de roorte* [22: 1185]. *Que sa proeise nen afirge* [17: 192].

Таким чином, значна кількість старофранцузьких графем, що передавали голосні та приголосні фонемі були наділені додатковою інформацією, крім відповідності усному мовленню. Отже, графічна система старофранцузької мови складалася з: *фонограм*, або *функціональних графем*, які у старофранцузькій мові представлені двома видами: власне фонографічними фонемами, що позначали конкретний звук та діакритичними, функція яких полягала в уточненні прочитання інших літер, зокрема тих, які знаходилися у з'яванні; *морфограм*, або *нефонологічних функціональних графем*, які відображали граматичні категорії певних частин мови; *ідеограм*, графем за допомогою яких створювався особливий експресивний графічний образ слів та підкреслювався авторський стиль написання. Отже, графічна система старофранцузької мови була одночасно фонографічною й ідеографічною та представляла собою певну варіативність використання принципів і функцій графічних засобів з метою максимально чіткої та точної передачі як фонетичної, так і морфологічної інформації.

У подальшому перспективним представляється детальне вивчення особливостей фонографічного та ідеографічного розвитку літерних комплексів для передачі голосних та приголосних фонем середньовіснцузької мови (XIV-XVст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гак В. Г. Французская орфография / Владимир Григорьевич Гак. – М. : КомКнига, 2006. – 240 с.
2. Catach N. L'orthographe française / Nina Catach. –P. : NATHAN Université, 1996. – 328 p.
3. Dauzat A. Histoire de la langue française / Albert Dauzat. – P. : PUF, 1930. – 198 p.
4. Picoche J. Histoire de la langue française / Jacqueline Picoche, Christiane Marchello-Nizia. – P. : Université NATHAN, 1998. – 399 p.
5. Крючков Г. Г. Графеміка французької мови / Георгій Георгійович Крючков // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія : Філологія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Т. 12. – № 1. – С. 121–127.
6. Ситдикова І. В. Проблема письма у сучасній лінгвістиці / Ірина Вілоріївна Ситдикова ; [відп. ред. Ніна Корбозерова] // Проблеми семантики слова, речення та тексту : [зб.наук.праць]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – Вип. 8. – С. 305–309.
7. Єрмоленко Л. Ю. Піктографічні та ідеографічні знаки у сучасній французькій мові / Лариса Юріївна Єрмоленко. – Київ : Видавець В. М. Карпенко, 2005. – 220 с.
8. Vie de Saint Léger [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/10siecle/Leger/leg_text.html.
9. C. De Bethune. Ahi! Amours, con dure departie [Електронний ресурс] / Conon de Bethune. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/truver/authors2.htm#conon>.
10. Tristan et Yseut [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/12siecle/Thomas/tho_tri1.html.
11. Roman de Renart [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/kurtuaz/france/roman/renart.htm>.
12. J. Rudel. The Songs [Електронний ресурс] / Jaufre Rudel. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/12siecle/Rudel/rud_cha1.html.
13. Berte as grand piès [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/epos/roland/frenchepos/roi/berthe02.htm>.
14. Chanson de Roland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/11siecle/Roland/rol_ch00.html.
15. Vie de Saint Léger [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/10siecle/Leger/leg_text.html.
16. G. De Lorris. Roman de la Rose [Електронний ресурс] / Guillaume de Lorris. – Режим доступу : [http://fr.wikisource.org/wiki/Le_Roman_de_la_Rose_\(Guillaume_de_Lorris\)](http://fr.wikisource.org/wiki/Le_Roman_de_la_Rose_(Guillaume_de_Lorris)).
17. Tristan et Yseut [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/12siecle/Thomas/tho_tri1.html.
18. Cantilène de Sainte Eulalia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/09siecle/Serments/ser_text.html.
19. Serments de Strasbourg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hsaugsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/09siecle/Serments/ser_text.html.

20. Roman d'Alexandre [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/kurtuaz/france/roman/alexander.htm>.
21. B. De Nesle. Mout se feist bon tenir de chanter [Електронний ресурс] / Blondel de Nesle. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/truver/authors.htm#blondel>.
22. Ch. De Troyes. Erec et Enide [Електронний ресурс] / Chrétien de Troyes. – Режим доступу : www.russianplanet.ru/filolog/kurtuaz/france/troyes/index.htm.
23. Chanson d'Aliscans [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/epos/roland/frenchepos/garin/aliscans.htm>.
24. G. Brule. Quant je voi le douz tens venir [Електронний ресурс] / Gare Brule. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/truver/authors.htm#brule>.
25. M. De France. Lai de Chèvrefueil [Електронний ресурс] / Marie de France. – Режим доступу : <http://www.russianplanet.ru/filolog/kurtuaz/france/marie.htm>.
26. J. Bodel. De Haimet e de Barat e Travers [Електронний ресурс] / Jean Bodel. – Режим доступу : http://www.hs-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/13siecle/Bodel/bod_fab6.html.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Сидельникова Л. В. Полисистемность буквенных графических комплексов старофранцузского языка.

Статья посвящена изучению фонографических особенностей старофранцузского языка, установлению основных графических средств для передачи на письме гласных и согласных фонем, анализу функциональной нагрузки различных типов графем старофранцузского письма. В статье впервые исследован фонографический инвентарь французского языка IX-XIII веков, основываясь на принятую систему классификации графем – от однокорневых до многокорневых комплексов.

Sydelnykova L. V. Polysystemacy of Alphabetic Graphic Complexes in Ancient French.

The article is devoted to the study of phonographic peculiarities in Ancient French, to the identification of main graphic resources for the vowel and consonant phonemes transfer, to the analysis of functional capacities of different graphemes in Ancient French writing. The article deals with the phonographic inventory research in the French of the IX-XIII centuries, based in the adopted grapheme system – from single-letters to multi-letters complexes.